

Müftizâde Muhammed b. Hamza'nın Taklit ve İkrah Altında Gerçekleşen Talâka Dair Risâlesinin Tahkik, Tahlil ve Tercümesi

The Critical Edition, Analysis and Translation of Muftizâde
Muhammad b. Hamza's Treatise on Divorce Performed under Duress
and Taqlid

Mehmet Yuşa SOLAK*

Öz: Bu makale Osmanlı âlimlerinden Müftizâde Muhammed b. Hamza'ya ait bir risâlenin tahkik, tahlil ve tercümesini konu edinmektedir. Müellif Müftizâde bu eserinde "fetva", "taklit" ve "ikrah altında gerçekleşen talâk"la ilgili konuları incelemektedir. Muhammed b. Hamza, içinde bulunduğu dönemin şartlarını göz önüne alarak ikrah altında gerçekleşen talâkın geçersiz sayılması gerektiğini savunmaktadır. Bu görüşüyle yaşadığı coğrafyada hakim konumda bulunan Hanefî mezhebinin görüşlerinin dışına çıkan müellif, bu tutumunu sağlam bir zemine oturtmak için risâlenin giriş kısmında taklidle ilgili hükümleri incelemiştir. Gerektiği takdirde farklı müctehidlerin görüşlerinin aynı zaman diliminde uygulanabileceği konusunu sağlam bir zemine oturtan müellif, ikrah altında gerçekleşen talâk hususunda da Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine ait görüşün uygulanmasını yaşadığı dönemin şartlarına uygun bulmaktadır. Makalede konu iki bölüm halinde incelenmektedir. Birinci bölüm müellif ve risâle hakkında genel bir bilgi içermekte, çalışmanın ikinci ve esas bölümünü ise risâlenin tahkik ve tercümesi oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Fetva, Taklit, Müftü

Abstract: The aim of this article is to evaluate the critical edition, analysis and translation of a treatise that was written by the Ottoman scholar Muftizâde Muhammad b. Hamza. In his treatise, the author investigated the issues of *fatwâ* and *taqlid* related to divorce performed under duress (*ikrah*). Considering the conditions of his time, Muhammad b. Hamza maintains the necessity of nullifying the divorce performed under duress. With this opinion, the author parts from the views of the Hanafî school, which had the prevailing position in the region where he lived. Furthermore, in order to strengthen his position, Muftizâde Muhammad b. Hamza investigates the provisions related with imitation (*taqlid*) in the introduction of the treatise. Building on the issue that the views of different *mujtahids* can be performed simultaneously if required on solid ground; the author deems the view of the Mâlikî, the Shâfiî and the Hanbali schools suitable on divorce performed under duress for the conditions of his time. The present article examines the subject in two sections. The first section contains general knowledge on the author and his treatise, which is followed by the bulk of the study that entails the critical edition and analysis of the treatise.

Keywords: Fatwâ, Taqlid, Mufti

* Arş. Gör. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı, E-posta: mehmetyusasolak@hotmail.com

1. Müellif ve Risâle Hakkında Kısa Bir Giriş

Risâlenin müellifi olan âlim Muhammed b. Hamza, isminden ziyade “Müftîzâde”, “Hacı Emîrzâde”, “Güzelhisârî”, “Âlim Mehmet Efendi” gibi lakaplarıyla tanınan bir Osmanlı âlimidir. Tarihçiler tarafından “allâme”, “üstad”, “mütefennin”, “fıkıh ilminde mâhir” gibi vasıflarla anılan müellifin hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Doğum yeriyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız Muhammed b. Hamza'nın Aydın'da yaşadığı ve buraya defnedildiği kaydedilmektedir. Vefat tarihi olarak 1110/1698, 1116/1704, 1204/1790, 1121/1709 yılları zikredilmekle birlikte, risâlelerine düştüğü ferağ kayıtlarından müellifin 1118/1706 yılından sonra vefat ettiği anlaşılmaktadır. Bu kayıtlar, müellifin 1121/1709 tarihinde vefat etmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹ Muhammed b. Hamza'nın yetişmesi ve ilim tahsili süreciyle ilgili yeterli malumat mevcut değilse de Anadolu'dan çıktığını gösteren bir kaydın bulunmayışı, eğitimi Osmanlı âlimleri elinde tamamladığını düşündürmektedir. Öte yandan bazı araştırmacılar müellifin babasını hocaları arasında zikreder.² Müellife ait olan *Ezhâru't-tenzil* adlı tefsirin bir nüshasında müstensihin Müftîzâdeden “babam” diye bahsetmesi, oğlunun da yetiştirdiği öğrenciler arasında olduğunu gösterir.³ Muhammed b. Hamza'nın telif ettiği eserlerin neredeyse tamamı risâle tarzında olup bunların 60'ı fıkıh ilmiyle ilgilidir.⁴ Bu durum, müellifin müftülük vazifesinden dolayı sürekli fikhî sorulara muhatap olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Muhammed b. Hamza'nın makalemize konu olan risâlesinin Türkiye kütüphanelerinde ve yurt dışında çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Eserin yedi farklı nüshası⁵ tarafımızca temin edilerek incelenmişse de bunlardan dördü tahkikte esas alınmış, Çelebi Abdullah Kütüphanesi'nde yer alan nüsha, ana nüsha kabul edilmiştir.⁶ Müellifi tarafından özel olarak

1 Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, I-II, Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsî'l-Arabî, 1951, II, 246; a.mlf., *İzâhu'l-meknân*, I-IV, Beyrut: Dâru ihyâ't-türâsî'l-Arabî, ts., V, 216; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen), I-III, İstanbul: Meral Yayınları, ts., I, 294; Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınları, 1971, II, 732; Recep Cici, *Bir Osmanlı Fakihî Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*, Bursa: Emin Yayınları, ts., s. 17.

2 Cici, *Bir Osmanlı Fakihî*, s. 17; Seyda Demirci, *Hacı Emîrzâde Muhammed b. Hamza el-Aydî'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risâlelerinin Tanıtımı* (yüksek lisans tezi, 2014), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 16-7.

3 Muhammed b. Hamza el-Aydîni, *Ezhâru't-tenzil fi esrâri't-te'vil*, Hacı Mahmud Efendi Ktp. nr. 140.

4 Cici, *Bir Osmanlı Fakihî*, s. 23.

5 Risâleye ait yukarıda zikredilen Çelebi Abdullah (nr. 388/14, 229^a-232^a) nüshasından başka Esad Efendi (nr. 3699/43, 117^a-119^b); Süleymaniye (nr. 1038/20, 25^b-27^b); Râşit Efendi (nr. 1178/13, 31^b-33^b); Âtîf Efendi, (nr. 2840/37, 73^a-75^b); Reisülküttap (nr. 1152/34, 117^b-122^a) ve Antalya Akseki (nr.150/18, 41^a-43^b) nüshaları temin edilerek incelenmiştir. Tahkikte esas alınan nüshaların rumuzları şu şekildedir: Çelebi Abdullah:ج , Esad Efendi:ا , Süleymaniye:ب , Râşit Efendi:د .

6 Tahkik esnasında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tahkik kuralları ölçü alınmak suretiyle nüshalar arasında – ana nüshadan farklı da olsa – metni en doğru şekilde yansıtan ibare esas alınmıştır. Diğer nüshalardaki farklılıklara ise dipnotta işaret edilmiştir (Metin üzerinde noktalama işaretlerinin kullanımı hususunda makalenin neşredildiği derginin gerekli gördüğü müdahaleler yapılmıştır). İSAM tahkik esasları için bk.http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/Arapca_Tahkik_Dizgi_Bibliyografya_Esaslari.pdf (erişim tarihi: 27.11.2017).

isimlendirilmediği anlaşılan risâle, kütüphane kataloglarında farklı adlarla kaydedilmektedir.⁷ Müellifin taklit ve talâk meseleleri arasında kurduğu ilişki, eserin asıl yazılış amacının “mükrehin talâkı” olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle içeriğine ve ana konusuna uygun olması için risâle hakkında “Risâle fi ahkâmî't-taklîd ve talâki'l-mükreh/Taklidin Hü-kümlerine ve Mükrehin Talâkına Dair Bir Risâle” ismini kullanmayı uygun gördük.

Muhammed b. Hamza, risâlesinde ilk olarak taklidin meşruiyeti ve nasıl olması gerektiği konularını ele almış, sonrasında ikrah altında gerçekleşen talâkın hükmü hakkında fakihlerin görüş ve delillerini zikretmiştir. Mükrehin talâkını geçersiz sayan fakih ve mezheplerin delillerini itimada şayan bulan müellif, bu konuda Şâfi mezhebinin görüşünün yaşadığı dönemin şartlarına daha uygun olduğunu ifade etmektedir.

Muhammed b. Hamza, icthad melekesine sahip olmayan kişilerin görevinin müftünün fetvâsına uymak olduğunu belirtir. Ona göre, fetvâ soran kimse belirli bir müftüye bağlılık göstermek zorunda olmayıp değişik meseleler karşısında farklı müftülerden fetvâ isteyebilir. Müftüzâde bu yaklaşımı bütünüyle Hanefî fakihlerin ifadelerini referans göstererek temellendirir. Kısa sayılabilecek bir risâlede giriş bölümünü oluşturan taklit konusunun etrafıca incelenmesi, müellifin metin tasarımı başarısız olduğunu düşündürülebilir. Öyle ki; bu durum kimilerinin eserin ana konusu olarak taklidi görmelerine ve risâleye bu doğrultuda isimler vermelerine neden olmuştur. Bize göre Muhammed b. Hamza böyle yapmakla, yaşadığı dönem ve coğrafyada hâkim konumda bulunan Hanefîlerden gelecek eleştirilerin önünü kesmek istemiş olmalıdır. Bu konuda tamamen Hanefî kaynaklara atıflar yapıyor olması da bu tespiti desteklemektedir. Müellifin bu amaç doğrultusunda hareket ettiğini teyit eden bir diğer husus, Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) ve Kerhî (ö. 340/952) gibi ikrah altında gerçekleşen talâkın – kasıt bulunmadığı takdirde – geçersiz olacağını savunan Hanefî fakihlerden⁸ hiç bahsetmiyor oluşudur. Çünkü o, pek çok Hanefî fakihten zaruret halinde diğer müctehidlerin görüşleriyle amel etmenin cevazını nakletmekle, kendisine daha geniş bir referans ağı teşkil etmiş bulunuyordu.

Fıkıh usûlünde taklidin meşruiyeti ve gerekliliği ele alınırken insanlar âlim-âmmî ayırımına tabi tutulurlar.⁹ “Eğer bilmiyorsanız zikir erbabına sorun”¹⁰ âyeti, bu ayırımın temel

7 Bunlar arasında *Risâle fi't-taklîdi bi'l-müctehidin*, *Risâle fi't-taklîd*, *er-Risâletü't-taklîdiyye*, *Risâle fi talâki'l-mükreh* gibi isimler yer alır. Makale yayın aşamasındayken tahkik ve tercümesini konu edindiği risâle Abdüsselam Arı tarafından yalnızca tahkik ve tahlilli metin olarak *et-Taklîd ve talâku'l-mükreh* adıyla yayınlanmıştır (“et-Taklîd ve talâku'l-mükreh”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 27, s. 713-741).

8 Zeynüddin b. İbrahim el-Misrî İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. I-VIII, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts., III, 266. Hanefî mezhebinin temel metinlerinden biri olan Ahmed b. Ebû Bekir el-Kudûrî'ye (ö. 438/1037) ait *el-Muhtasar*'ın bazı nüshalarında “Sarhoşken yahut ikrah altında hanımını boşayan kişi bu hal zail olduktan sonra hanımını kasıtlı olarak boşadığını söyleyecek olsa bu sözü dikkate alınarak hanımı ondan boşanmış sayılır” ifadelerine yer verilmektedir. *el-Muhtasar*'ın önemli şârihlerinden Ebû Bekir b. Ali el-Haddâd (ö. 800/1398) bu ifadede yola çıkarak Kudûrî nezdinde de Tahâvî ve Kerhî'nin delillerinin kuvvetli olduğunu ifade etmektedir (Ebû Bekir b. Ali el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyira*, I-II, yy.: el-Matbaatü'l-hayriyye, ts., II, 39).

9 Eyüp Said Kaya, “Taklid”, *DİA*, XXXIX, 461.

10 16/en-Nahl: 43.

dayanakları arasında yer alır.¹¹ İslâm hukukçuları, âyette soru sorulan kesimi oluşturan müctehidlerin şahsi görüş ve icthadlarına uygun amel etmeleri gerektiğini söylerler. Fetvâ soran mukallidin ise mutlak surette bir müctehidi taklit etmesi gerektiğini söyleyen fakihler olduğu¹² gibi amele esas teşkil eden bilgiyi dikkate alarak ayırım yapanlar da bulunmaktadır. Bu ikinci grubu oluşturan hukukçulara göre müctehid olsun olmasın herkesin vâkıf olduğu namaz, oruç, zekât ve haccın farz; zina etme, içki içme ve adam öldürmenin haram olması gibi hükümlerde bir müctehidi taklide gerek yoktur. Fakat akıl yürütmeye ve muhakemeye ihtiyaç duyan konularda mukallid müctehidi taklit etmelidir.¹³

Taklit ehlinde olan bir kimsenin tüm meselelerde belirli bir müctehide uyması – çoğunluğa göre – bir zorunluluk kabul edilmemiştir. Muhammed b. Hamza'nın bu doğrultuda Zâhidî (ö. 658/1260) ve İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457) gibi Hanefî fakihlerden yaptığı nakiller kendisinin de bu görüşe katıldığını gösteriyor. İbn Emîru Hâc (ö. 879/1474), Allah ve Resûlünden sadır olan bir emir bulunmadıkça tüm meselelerde belirli bir müctehide uyma zorunluluğundan bahsedilemeyeceğini ifade eder.¹⁴ Öte yandan belirli bir konuda bir müctehid taklit edildiğinde aynı konuda farklı bir müctehidin taklit edilmesi caiz görülmemiştir. Zira mukallid bu konuda müctehid gibi kabul edilmektedir. Bu kabule göre, müctehid, bir konuda iki delilden biriyle amel ettiği takdirde kalbinde diğer delilin daha güçlü olduğuna dair kanaat oluşmadıkça amel ettiği görüşünden dönemediği gibi mukallid de amel ettiği bir mezhebi bırakıp "aynı konuda" başka bir mezhebi taklit edemez.¹⁵

İslâm hukukçuları farklı mezheplerin görüşleriyle fetvâ vermenin cevâzı noktasında hemfikir oldukları için Hanefî olan İbnü'l-Hümâm ve öğrencisi İbn Emîru Hâc, farklı mezhepten bir görüşle fetvâ vermenin cevâzını ispat sadedinde Mâlikî ve Şâfiî hukukçuların sözlerini delil olarak zikretmişlerdir.¹⁶ İlk bakışta pek makul görünmeyen bu duruma taklit konusunda da eser telif eden¹⁷ Hanefî fakihî Muhammed b. Abdülmelik el-Bağdâdî (ö. 1016/1607) şöyle cevap verir: "Bir mesele imamların tamamının kabulüne şayan olursa onlardan her birinin sözünü delil getirmek caiz olur. Farklı mezhepten olan müctehidi taklit etmek ve onun görüşüyle fetvâ vermek de bu kabildendir."¹⁸

Muhammed b. Hamza yaptığı nakiller üzerinden taklit konusunu vuzuha kavuşturduktan sonra ikrah altında gerçeğe talâk meselesini incelemeye başlar. Birtakım eşkiyaların

11 Muhammed Emin b. Mahmud el-Buhârî el-Mekki Emîr Pâdişâh, *Teysîru't-Tahrîr* (nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî), I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1351/1932, IV, 246.

12 Abdülğani b. İsmail en-Nablusî, *Hülâsatü't-tahkîk fî beyâni hükmi't-taklîdi ve't-telfik*, İstanbul: Işık Matbaası, ts., s. 5.

13 Muhammed b. Abdülazim el-Hanefî el-Mekki, *el-Kavlû's-sedîd fî bâdi mesâilî'l-icthad ve't-taklîd* (trc. Hayrettin Karaman), *İcthad, Taklîd ve Telfik Üzerine Dört Risale*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2000, s. 77-8.

14 Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîr Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, I-III, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1403/1983, III, 353.

15 Nablusî, *Hülâsa*, s. 5.

16 İbn Emîru Hâc, *et-Takrîr*, III, 350.

17 Taklidi konu edinen eserin müellifine nispeti için bk. Nablusî, *Hülâsa*, s. 5.

18 Nablusî, *Hülâsa*, s. 10.

insanların mallarını cebren alabilmek için talâk üzerine yemin ettirdiğini belirten müellif, bu durumun insanların ailevî ve malî ilişkilerinin selâmetini tehdit ettiğinin farkındadır ve problemin çözümü için uygulamada Şâfiî mezhebinin görüşünü esas almayı önerir.

Mükrehin talâkı hakkında İslâm hukukçuları arasında yaşanan görüş ayrılıkları, fıkıh usulünde incelenen “ehliyet arızaları” bahsi ile doğrudan alakalıdır. “Müktesep ehliyet arızaları” arasında sayılan ikrah, Hanefilere göre bir tasarrufu batıl kılmaz. İkrâhin etkisi yalnızca mükrehin fiilinin kime nispet edileceğini belirleme noktasında kendini gösterir. Zorlayıcıya (*mükrih*) nispet edilmesi mümkün olan “mala yönelik itlâf” gibi fiili tasarruflarda zorlanan kişi (*mükreh*) bir alet/vasıta kabul edilir ve sorumluluğun mükrihe ait olduğu söylenir. Bu nispetin mümkün olmadığı kavli tasarruflar ise feshedilebilir nitelikte olması durumunda fâsid kabul edilirken feshi kabil olmadığı takdirde mükreh adına gerçekleşmiş sayılır. Çünkü ikrah rızayı yok ediyor olsa da ihtiyarı ortadan kaldırmaz. Mükrehin talâkı ikinci kısma giren feshi kabil fiillerden olduğu için muteber sayılmıştır.¹⁹ Hanefiler bu konuda Hz. Peygamber'in hâzilin (şaka niyetiyle işlem yapan) talâkını geçerli saymasını²⁰ delil olarak zikrederler. Bu rivayet Şâriin irade edilmeyen “talâk” lafzını hukuken muteber kabul ettiğini gösterir. İkrâh altında vukû bulan boşamada “talâk” lafzına irade de eşlik ettiği için bu işlem geçerlilik kazanmayı evleviyetle hak etmektedir.²¹ Şâfiî mezhebinde ise işlenmesi ikrah sebebiyle caiz hale gelen fiiller mükrihe nispet edilemediği takdirde batıl kabul edilip üzerlerine bir hüküm terettüp etmez. Bu nedenle de mükrehin talâkı geçersiz kabul edilmektedir.²²

İslâm hukukunda ta'lik (şarta bağlama) yoluyla yapılan boşamalar yemin (*yemin bi't-talâk*) olarak da ifade edilir. Bunun nedeni hem yemin hem de şarta bağlı yapılan boşamalarda kişiyi kerih gördüğü bir davranıştan alıkoyma ve arzu ettiği bir fiili eda etme konusunda teşvik etme özelliğinin bulunuyor oluşudur.²³ İslâm hukukçularının çoğunluğuna göre şarta bağlı boşamalarda şartın tahakkuk etmesi durumunda talâk gerçekleşmektedir.²⁴ Bu işlemin yemin olarak isimlendirilmesi mecâzî olup bu isimlendirme talâkın dışında yemini ilgilendiren birtakım sonuçların doğmasına neden olmaz.²⁵ Hanbelî fakihlerden İbn

19 Sa'düddin Mes'ûd b. Fahrüddin Ömer Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhü't-Telâh ale't-Tavdih*, I-II, yy., ts., II, 392; Muhammed b. Ferâmuz b. Ali Molla Hüsrev, *Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (nşr. İlyas Kaplan), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1433/2012, s. 357, 359.

20 Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvîni, *es-Sünen* (nşr. Şuayb el-Arnaût – Âdil Mürşid), I-V, Beyrut: er-Risâletü'l-âlemiyye, 1430/2009, Talâk, 9.

21 Alâüddin Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, I-VII, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986, II, 310.

22 Abdülkerim Zeydân, *el-Vecz fi usûli'l-fikh*, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006, s. 138.

23 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, III, 3.

24 Ebû Muhammed Muvaffaküddin Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni*, I-X, Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968, VII, 446; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey el-Kelbi, *el-Kavâninü'l-fikhiyye*, yy. ts., 153; Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Hatib eş-Şirbîni el-Kâhîri, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti'elfâzi'l-Minhâc*, I-VI, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994, IV, 509; Abdurrahman b Muhammed Şeyhîzâde (Dâmâd Efendi), *Mecmau'l-enhur fi şerhi Mülteka'l-ebhur*, I-II, Beyrut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, ts., I, 416.

25 Muhammed Emin b. Ömer (İbn Âbidin) ed-Dımaşkı, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, I-VI, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1412/1992, III, 143.

Teymiyye'ye (ö. 728/1328) göre ise talâkın şarta bağlanması durumunda kişinin kastı dikkate alınmalıdır. Ona göre bir kimse talâkın vukûunu arzularak boşanmayı şarta bağlarsa şartın tahakkuku durumunda talâk vaki olur. Kendini bir fiili yapmaya sevk etmesi yahut bir davranıştan alıkoyması için talâkı şarta bağlayan kimse ise şartın gerçekleşmesi takdirinde eşini boşamış olmaz. Yalnızca yemin kefareti ödemesi gerekir.²⁶ Müftizâde risâlesinde eşkiyaların insanları talâka yemin etmeye zorladıklarından söz etmektedir. Dolayısıyla ikrah doğrudan talâka değil talâkı şarta bağlamaya yöneliktir.²⁷ Fakat risâle sahibinin bu bağlamda tartıştığı konular talâkı şarta bağlamaya yönelik ikrah hakkında olmayıp doğrudan talâka zorlamakla ilgilidir. Bu durum risâlenin, ele aldığı problemin çözümüne tam olarak hizmet edemediği izlenimi vermektedir. Bizim kanaatimize göre müellifin böyle davranmasının nedeni Hanefî doktrinde boşanmayı şarta bağlamanın da tıpkı talâk gibi mükrihe nispet edilemeyen dolayısıyla mükrehe ait kabul edilen tasarruflardan olmasıdır.²⁸ Bu iki tasarrufun hüküm cihetiyle aynı kategoride yer alıyor olması Müftizâde'yi bu şekilde davranmaya sevk etmiş olabilir.

Risâle, sahip olduğu fikhî değerın yanı sıra telif edildiği dönemde yaşayan bir Osmanlı âliminin değişen şartlar karşısındaki duruşunu da yansıtan bir özelliğe sahiptir. Nitekim müellifin ikrah altında gerçekleşen talâkın hükmü konusundaki tutumunun bir benzeri, yaklaşık iki asır sonra 1917 yılında yürürlüğe konulan "Osmanlı Hukûk-i Âile Kararnâmesi"nde görülecektir. Kararnâmede asayişin sağlanamadığı durumlarda ortaya çıkan olumsuz neticelerin önüne geçmek için ikrah altında gerçekleşen talâk geçersiz kabul edilmiştir.²⁹ 1914-1922 yılları arasında neşredilen *Ceride-i İlmîyye*'de yayınlanan Meşihat Makamı'na ait fetvalarda da aynı tutumun sergilendiği görülür.³⁰

Risâle, Osmanlı Devleti'nin XVII. asırdaki sosyal şartlarını aktarması açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Eserin telif edildiği dönemde Aydın yöresi, Anadolu Eyaletine bağlı bir sancak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Osmanlı Devleti içerisinde gerek beylerbeyi ve sancakbeyi gibi devlet görevlerinde yer alan gerek halk içinden sivil örgütlenmeyle oluşan pek çok grubun toplum üzerinde tehdit oluşturur hale geldikleri göze çarpar.³¹ XVII. yüzyıl dolaylarında Osmanlı Devleti'nde eşkiyalık olaylarının artışı tetikleyen pek çok etken saymak mümkünse de bunların tümü devletin halk üzerindeki denetim ve otoritesinin zayıflamasıyla ilişkilendirilebilir.³² Bu duruma insanların kolay yoldan mal kazanma hırsı

26 Takıyyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *el-Fetâva'l-kübrâ*, I-VI, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408/1987, III, 246.

27 Bu durum, mükrihin bir kimseyi mâlik olduğu tüm malları kendisine vermediği takdirde hanımının boşanmış olacağını bildiren bir söz söylemeye zorlayıp o kişinin de ikrahın tesiriyle bu sözleri söylemesi şeklinde tasavvur edilebilir.

28 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 237.

29 Hukûk-ı Âile Kararnâmesi, md. 105.

30 İsmail Cebeci, *Ceride-i İlmîyye Fetvaları*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2009, s. 163.

31 Ayşegül Hüseyinliklioğlu, *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkiyalık Olayları (1594-1607)* (yüksek lisans tezi, 2001), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 12, 19.

32 Akdağ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle XVII. yy. Türkiye Tarihi", *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1996,

da eklenince toplumun eşkıyalık ve gasp gibi suçlara müptela olması daha da hızlı gerçekleşmiştir. Mühimme defterlerinde yer alan kayıtlardan öğrendiğimiz kadarıyla XVI. ve XVII. yüzyıl dolaylarında Aydın ve yakın çevresinde malların gasp edilmesi, tecavüz ve adam kaçırma gibi olaylara oldukça sık rastlanmaktadır. Nitekim 1605 tarihinde Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde eşkıyanın 400'den fazla atıyla Aydın çevresindeki halka zulmettiği belirtilmiş, Şeytanoğlu adlı eşkıyanın da etrafına topladığı kişilerle insanları öldürüp mallarını yağma ettiği bildirilerek suçluların derhal yakalanması emredilmiştir.³³ Aynı şekilde 1595 tarihinde Güzelhisar kadısına gönderilen hükümde bazı bozguncuların ev ve yolları basmak suretiyle adam öldürüp insanların mallarını yağmaladıkları, kadınlara tecavüz ettikleri bildirilerek eşkıyanın yakalanması için serdar ve yiğitbaşı tayin edilmesi emredilmektedir.³⁴

Aktarılan bu örneklerden de anlaşıldığı üzere müellifin yaşadığı dönemde aile kurumu tehdit altına girmiş, toplum fertleri neslin emniyetini sağlamada zorluklarla karşılaşır hale gelmiştir. Bir müftü olarak dinî ve hukukî soruların birincil muhatabı olan Muhammed b. Hamza, kendi zâviyesinden İslâm'ın benimsediği "kolaylaştırıcı olma" prensibini uygulayarak mükrehin talâkı hakkındaki görüşlerini risâlesinde başarılı bir şekilde sunmuştur.

2. Risâlenin Tahkik ve Tercümesi

2.1. Risâlenin Tahkiki

[رسالة في أحكام التقليد وطلاق المكره]

[۲۲۹و] بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله وسلام على عباده الذين اصطفى. اعلم أنه إذا تعدد المجتهد فللمقلد تقليد من شاء وإن تفاضلوا وعن أحمد (۸۵۵/۲۴۱) وابن سريج³⁵ (۹۱۸/۳۰۶) «يجب النظر في الأرجح»³⁶ لنا القطع بأن المفضولين في زمن الصحابة رضي الله عنهم استفتوا فافتوا³⁷ مع الاشتهار والتكرار³⁸ ولا منكر كذا في بديع الأصول³⁹ وغيره.

IV, sy. 6-7, s. 204.

33 B.D.A., *Mühimme Defterleri*, 75, 40/54.

34 B.D.A., *Mühimme Defterleri*, 73, 532/1163.

35 ابن سريج أحمد بن عمر البغدادي فقيه الشافعية في عصره، مولده ووفاته في بغداد، توفي سنة ۹۱۸/۳۰۶. ومن مؤلفاته: الأقسام والخصال، والودائع لمنصوص الشرائع (الزركلي غير الدين بن محمود الدمشقي، الأعلام قاموس تراجم لأشهر الرجال والنساء من العرب والمستعربين والمستشرقين، دار العلم للملايين، ۲۰۰۲/۱، ۱۴۲۳، ۱۸۵/۱).

36 تاج الدين السبكي، أبو نصر عبد الوهاب بن علي، رفع الحاجب عن مختصر ابن الحاجب، بيروت: عالم الكتب، ۱۴۱۸/۱۹۹۹، ۶۰۴/۴. هذا أحد قولي الإمام أحمد رحمه الله (ابن اللخام، أبو الحسن علاء الدين علي بن محمد البعلبي، المختصر في أصول الفقه، مكة المكرمة: جامعة الملك عبد العزيز بدون تاريخ (۱۶۷/۸). ولنسبة هذا الرأي لابن سريج رحمه الله انظر: (السمعاني، أبو مظفر منصور بن محمد المروزي، قواطع الأدلة في الأصول، بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۹۹۹/۱۴۱۸، ۳۴۵/۲).

37 ر: وأفتوا.

38 ر: التكرار.

39 كتاب في أصول الفقه لأحمد بن علي المعروف بابن الساعاتي من كبار فقهاء الحنفية، توفي سنة ۶۹۴ / ۱۲۹۵. من تصانيفه: بديع النظام الجامع بين كتابي البزدوي والإحكام، ومجمع البحرين وملئقى النيرين في الفروع (إسماعيل البغدادي، هدية العارفين، إسطنبول: طبع بعناية وكالة المعارف الجليلة، ۱۹۵۱/۱۳۷۰).

وفي شرح الهداية ٤٠ للشيخ الإمام كمال الدين ابن الهمّام ٤١ (١٤٥٧/٨٦١)

قد استقر رأي الأصوليين على أن المفتي هو المجتهد وأما⁴² غير المجتهد ممن يحفظ أقوال المجتهدين فليس بمفت والواجب عليه إذا سُئل أن يَذكر قول المجتهد كأبي حنيفة (٧٦٧/١٥٠) رحمه الله على جهة الحكاية فَعرف أن ما يكون في زماننا من فتوى الموجودين [٢٢٩ظ] ليس بفتوى بل هو⁴³ نقل كلام المفتي ليأخذ به المستفتي فلو كان حافظاً للأقوال المختلفة للمجتهدين ولا يعرف الحجة ولا قدرة له على الاجتهاد للترجيح لا يَقْطع بقول منها يفتي به بل يحكيها للمستفتي فيختار المستفتي ما يقع في قلبه أنه الأصوب ذكره بعض⁴⁴ الجوامع.⁴⁵ وعندي لا يجب عليه حكاية كلها بل يكفيه أن يحكي قولاً منها فإن المقلد له أن يقلد أيّ مجتهد شاء فإذا ذكر أحدّها فقلده حصل المقصود نعم لا يقطع عليه فيقول «جواب سؤالك كذا» بل يقول «قال أبو حنيفة رحمه الله حكمٌ هذا كذا» نعم لو حكى الكل فالأخذ بما يقع في قلبه أنه أصوب أولى وإلا فالعالمي لا عبرة بما يقع في قلبه من صواب الحكم وخطئه.

وعلى هذا إذا استفتى فقيهيّن أعني مجتهدين فاختلفا عليه فالأولى⁴⁶ أن يأخذ بما يميل إليه قلبه منهما وعندي أنه لو أخذ بقول الذي لا يميل إليه جاز لأن ميله وعدم⁴⁷ ميله⁴⁸ سواء والواجب عليه تقليد مجتهد وقد⁴⁹ فعل أصاب ذلك المجتهد أو أخطأ وقالوا «المنتقل من مذهب إلى مذهب باجتهاد وبرهان آثم يستوجب التعزير⁵⁰ فبلا اجتهاد وبرهان أولى» ولا بد أن يراد بهذا الاجتهاد معنى التحري وتحكيم القلب لأن العامي ليس له اجتهاد ثم حقيقة الانتقال إنما تتحقق في حكم مسألة خاصة قلد فيها⁵¹ وعمل بها⁵² وإلا فقوله «قلدت أبا حنيفة رحمه الله فيما أفتى به من المسائل» أو «الترتم العمل به» على الإجمال وهو لا يعرف صورها ليس حقيقة التقليد بل هذا [٢٣٠و] حقيقة تعليق التقليد أو وعدّه به كأنه التزم أن يعمل بقول أبي حنيفة رحمه الله فيما يَقَعُ له من المسائل التي تتعين له في الوقائع فإن أرادوا هذا الالتزام فلا دليل على وجوب اتباع المجتهد المعين بإلزامه نفسه ذلك قولاً أو نيةً شرعاً بل الدليل اقتضى العمل بقول المجتهد فيما احتاج

40 علي بن أبي بكر بن عبد الجليل الفرغاني المرغيناني، توفي سنة ٥٩٢ ١١٩٧، ومن مؤلفاته: بداية المبتدي، وشرحه الهداية في شرح البداية ومختارات النوازل (الأعلام للزركلي ٢٦٦/٤).

41 محمد بن عبد الواحد السيوسى كمال الدين الحنفي المعروف بابن الهمّام، توفي سنة ١٤٥٧/٨٦١، ومن مؤلفاته: فتح القدير للعاجز الفقير من شروح الهداية للمرغيناني، وزاد الفير في الفروع، والمسامرة في العقائد (هدية العارفين للبغدادي ٢٠١/٢).

42 أ ر س: فأما.

43 أ ر س - هو.

44 أ ر س: في بعض.

45 نرى أن كلمة «الجوامع» لها معان متعددة في اصطلاح الفقهاء منها أن شروح العلماء للجامع الصغير للشيباني قد تسمى الجامع الصغير خصوصاً إذا كانت هذه الشروح مختلطاً بنص محمد الشيباني مثل كتابي فخر الإسلام البرزدي، وقاضي خان وغيرهما؛ فيقال: «ذكره قاضي خان في الجامع الصغير» والمراد شرحه وكذا في غيره. (ابن عابدين، محمد أمين بن عمر الدمشقي، شرح منظومة عقود رسم المفتي، تحقيق مسلم طيبة، دمشق: مكتب دار الصديق، ٢٠١٢، ٣٧). ويؤيد أن المراد من الجوامع هنا المعنى الذي ذكره ابن عابدين أن ابن الهمام نفسه يقول في فتح القدير في باب تفويض الطلاق «...قوله [يعني به المرغيناني]: «فهي واحدة يملك الرجعة» وهو سهو بل بائن نص عليه محمد في الزيادات وفي الجامع الكبير ... وعامة الجوامع سوى جامع صدر الإسلام...» (ابن الهمام، كمال الدين محمد بن عبد الواحد السيوسى الحنفي، دار الفكر بدون تاريخ، ٨٦/٤) والمراد بصدر الإسلام في كلام ابن الهمام القاضي أبو اليسر محمد بن محمد البرزدي المتوفى سنة ٤٩٣ هـ وله شرح على الجامع الصغير ولم نر له كتاباً آخر سمي بالجامع.

وأيضاً يقال لمؤلفي الكتب التي تحتوي المسائل المنقولة عن كتب الفقهاء الأحناف الجامع لأن مؤلفيها يقولون في مداخل كتبهم «جمعاً...». (Şükürü) Özen, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü" Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2005, III, sy. 5, s. 342

46 س: أ: الأولى.

47 ك: عدمه.

48 أ س ك - ميله.

49 س: فقد.

50 للعلماء أقوال متعددة في حق الرجل الذي ينتقل من مذهب إلى آخر، للتفصيل انظر: الزركشي، أبو عبد الله بدر الدين محمد بن عبد الله بن بهادر، البحر المحيط في أصول الفقه، دار الكتبي، بدون تاريخ، ٢٨١-٢٨٢/٨.

51 أ ر س ك: فيه.

52 أ ر س ك: فيه.

إليه بقوله تعالى ﴿فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾⁵³ والسؤال إنما يتحقق عند طلب حكم الحادثة و حينئذ إذا ثبت عنده قول المجتهد وجب عمله به.

والغالب أن مثل هذه إلزامات منهم لكف الناس عن تتبُّع الرخص وإلا أخذ العامي في كل مسألة بقول مجتهد قوله أخف عليه وأنا لا أدري ما يمنع هذا من النقل والعقل وكون الإنسان يتتبع ما هو أخف على نفسه من قول مجتهد مسوغ له الاجتهاد ما⁵⁴ علمت من الشرع ذمه⁵⁵ وكان صلى الله عليه وسلم يحب ما خفف عن أمته»⁵⁶ انتهى.⁵⁷

وفي كلام غيره من علمائنا ما يوافق أو يدل [على] ما⁵⁸ ذكره المحقق⁶⁰ ففي القنية⁶¹

وينبغي للمفتي أن يختار⁶² الأيسر في حق غيره خصوصاً في حق الضعفاء بقوله صلى الله عليه وسلم لعلي ومعاذ رضي الله عنهما حين بعثهما إلى اليمن: «يسرا ولا تعسرا»⁶³ [فمثلاً]⁶⁴ سؤر⁶⁵ الكلب والخنزير نجس خلافاً لمالك⁶⁶ (٧٩٥/١٧٩) وغيره ولو أفتى بقول مالك جاز.⁶⁷

وفيها أيضاً

وعن مالك رحمه الله «البجرة طاهرة» فالإغضاء مما⁶⁸ فيه البلوى أولى تمسكاً بقول من قال بطهارته وفي غيره الاحتياط أولى عن أبي يوسف (٧٩٨ /١٨٢) أنه صلى بالناس الجمعة وتفرقوا ثم أخبر بوجود فأرة ميتة في بئر حمام اغتسل منه فقال «نأخذ بقول إخواننا [٢٣٠ظ] من أهل المدينة إذا بلغ الماء قلتين⁶⁹ لم يحمل خبثاً.»⁷⁰

وفيها أيضاً

- 53 سورة النحل، ٤٣/١٦.
- 54 أ + وما.
- 55 أ ر س + عليه.
- 56 ويؤيده ما رواه أحمد عن عائشة رضي الله عنها أنها قالت: «لقد كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يترك العمل، وإنه ليجب أن يعمل مخافة أن يسئق به الناس، فيفرض عليهم» قالت: «وكان يحب ما خفف على الناس»، أخرجه أحمد (مسند الإمام أحمد، تحقيق أحمد محمد الشاكر، القاهرة: دار الحديث، ٢١٤/٤٢ رقم، ٢٥٣٥٠).
- 57 فتح القدير لابن الهمام، ٢٥٧-٢٥٦/٧.
- 58 زيادة منا.
- 59 س: أ: فيما.
- 60 أي ابن الهمام.
- 61 كتاب في الفقه الحنفي للإمام مختار بن محمود الزاهدي، واسم الكتاب الكامل: فنية المنية لتتميم القنية (قاسم بن قطوبغا، أبو الفداء زين الدين أبو العدل السوداني، تاج التراجم، تحقيق محمد خير رمضان يوسف، بيروت: دار القلم، ١٩٩٢، ٢٩٥/١).
- 62 أ ر س: يأخذ.
- 63 أخرجه البخاري بألفاظ متقاربة (المغازي والسير، ٦٠)، وفي رواية البخاري أن المبعوث مع معاذ رضي الله عنه هو أبو موسى الأشعري رضي الله عنه، غير أنه قد روى في نفس الباب أن علياً رضي الله عنه قد بعث إلى اليمن (المغازي والسير، ٦١).
- 64 زيادة منا.
- 65 س: سواد.
- 66 سؤر الكلب طاهر عند مالك رحمه الله (سحنون، أبو سعيد عبد السلام بن سعيد التنوخي، المدونة، بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٩٤، ١١٥/١)، وفي الخنزير عنه روايتان (ابن رشد، أبو الوليد محمد بن أحمد القرطبي، بداية المجتهد ونهاية المقتصد، القاهرة: دار الحديث، ٢٠٠٤، ٣٤/١).
- 67 الزاهدي، أبو الرجا زين الدين مختار بن محمود الغزيمي، القنية المنية لتتميم الغنية، بدون تاريخ ١٢.
- 68 ر: عما.
- 69 الفلة إناء للعرب كالجرة الكبيرة شبه الحب والجمع قلال، قدر الشافعي - رحمه الله - الثلثين بخمس قيرب وأصحابه بخمس مائة رطل وزن كل قربة مائة رطل، (الفيومي، أحمد بن محمد بن علي، المصباح المنير في غريب الشرح الكبير، القاهرة: دار الحديث، ٢٠٠٣، ٥١٤/٢؛ المطرزي، ناصر بن عبد السيد برهان الدين الخوارزمي، بيروت: دار الكتب العلمية، ٢٠١١، ٣٩٢/١).
- 70 القنية للزاهدي، ١٢.

قال مشايخنا⁷¹ العراقيون وأبو الليث⁷² (٩٨٣/٣٧٣) «لا بأس بأن يؤخذ في تعليق طلاق الأجنبية بنكاحها بقول الشافعي (٨٢٠/٢٠٤) رحمه الله: أنه لا يقع.»⁷³

وفيهما أيضًا وقد رمز إلى مجد الأئمة الترجماني⁷⁵ (١٢٤٧/٦٤٥) والعيون⁷⁶

لا بأس أن يؤخذ هذا بمذهب الشافعي رحمه الله لأن كثيرا من الصحابة في جانبه.

وفي مختارات النوازل⁷⁷

رجل علق الطلاق بالتزوج ثم تزوج امرأةً فاستفتى من شافعي المذهب فأفتى على مذهبه أنه لا يقع الطلاق ولم يكن الرجل من أهل الاجتهاد فأخذ قوله ثم صار فقيهاً على مذهب أبي حنيفة بسعه المقيم معها.⁷⁸

وفي البرازية⁷⁹

وعن أصحابنا أنه إذا استفتى فقيهاً عدلاً فأفتاه ببطلان اليمين يعني تعليق طلاق الأجنبية بنكاحها حل له العمل بفتواه وإمساکها. فزوي أوسع من هذا وهو أنه لو أفتاه مفت بالحل ثم أفتاه آخر بالحرمة بعدما عمل بفتوى الأول فإنه يعمل بفتوى الثاني في حق امرأة أخرى لا في حق الأولى ويعمل بكلتا الفتويين في حادثتين.⁸⁰

وفي القنية

إذا ظفر بجنس حقه من مال المديون على صفته فله أخذه بغير رضاه ولا يأخذ الجيد بالردء، وله أخذ الردء بالجيد ولا يأخذ خلاف جنسه وعند الشافعي رحمه الله له أخذه بقدر قيمته.

وفي المجتبى⁸¹

وما قاله هو الأوسع ويجوز الأخذ به وإن لم يكن مذهبا فإن الإنسان⁸² يعذر عند⁸³ العمل به عند الضرورة.⁸⁴

71 مصطلح مشايخ يستعمل في المذهب الحنفي للفقهاء الذين لم يدركوا الإمام (رد المحتار على الدر المختار لابن عابدين الذي سبق ذكره، ٤/٤٩٥).

72 نصر بن محمد توفي سنة ٩٨٣/٣٩٣، من مؤلفاته: تفسير القرآن وكتاب النوازل في الفقه وخراتة الفقه وتبنيه الغافلين (القرشي، عبد القادر بن محمد محيي الدين الحنفي، الجواهر المضية في طبقات الحنفية، كراتشي: مير محمد كتب خان، بدون تاريخ ١٣٧١)

73 أبو عبد الله محمد بن إدريس الشافعي، الأم، بيروت: دار المعرفة، ١٩٩١، ١٦٨٧.

74 القنية للزاهدي، ٨٣.

75 علاء الدين عبد الرحيم بن عمر الترجماني الحنفي. توفي سنة ١٢٤٧/٦٤٥. وله كتاب يسمى بريمة الدهر في فتاوى أهل العصر (هدية العارفين للبغدادي ٥٦٠/١).

76 عيون المسائل لأبي الليث السمرقندي كتاب في الفقه الحنفي، وهو أول كتاب جمع النوازل فيما علم (محمد إبراهيم أحمد علي-علي بن محمد الهندي، المذهب عند الحنفية والشافعية والمالكية والحنابلة، الكويت، وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ٢٠١٦، ٧٩).

77 كتاب في فروع الفقه الحنفي للإمام المرغيناني (الأعلام للزركلي ٢٦٦/٤).

78 المرغيناني، برهان الدين أبو الحسن علي بن أبي بكر الفرغاني، مختارات النوازل، تحقيق علي غونش، إسطنبول: مكتبة إرشاد، ٢٠١٤، ٢٨٧.

79 الجامع الوجيز المشهور بفتاوى البرازية لحافظ الدين بن محمد الكردي المشهور بابن البرازي (طاشكيري زاده، أحمد بن مصطفى بن خليل، أبو الخير، عصام الدين، الشافقات العثمانية في علماء الدولة العثمانية، بيروت: دار الكتاب العربي، ٢٠١١).

80 حافظ الدين بن محمد الكردي المشهور بابن البرازي، الفتاوى البرازية، دار الفكر، وتاريخ، ١٨٠٢ (بهاشم كتاب الفتاوى الهندية).

81 كتاب في فروع الفقه الحنفي للإمام مختار بن محمود الزاهدي شرح فيه المؤلف مختصر القدوري واسم الكتاب الكامل: المجتبى شرح مختصر القدوري (هدية العارفين للبغدادي، ٤٢٣/٢).

82 فالإنسان.

83 ر: ب.

84 المجتبى شرح مختصر القدوري للإمام مختار بن محمود الزاهدي، (رسالة دكتوراه غير مطبوعة لمصطفى قاراجه، أعدت في جامعة نجم الدين أربكان، سنة ٢٠١٥، ٤/٣٣١)

وفيه أيضا

وقد كان [٢٣١و] بعض مشايخنا وأساتيدنا يُفتون في هذه المسألة يعني عدّة ممتدة الطهر بقول مالك رحمه الله عند الضرورة خصوصاً الإمام الزاهد مُنْشَى النظم نجم الملة والدين الحَقْصِي⁸⁵ انتهى.»⁸⁶

وفي البرازية

قال العلامة:⁸⁷ والفتوى في هذه المسألة على قول مالك رحمه الله انتهى.⁸⁸

وتفصيلها هو أنه لو حاضت امرأة مرة أو أكثر ثم طَلَّقَتْ فامتد طهرها فعدتها عند أئمتنا والشافعي في الجديد بالقروء فإن وِجِدَتْ وإلا تَنْتَظِرُ إلى سن الإياس فإن أيسَّتْ اعتدَّتْ بثلاثة أشهر فتزوّجَتْ وعند مالك وأحمد تَنْتَظِرُ تسعة أشهر فإن بان لها حملٌ اعتدَّتْ بوضعه وإلا اعتدَّتْ بثلاثة أشهر وتزوّجَتْ وكذا إن طَلَّقَتْ فحاضت مرة أو مرتين فامتدَّ طهرها وأما إن لم تر دماً أصلاً أو رأت ولم يستوعب أقل مدة الحيض فعدتها ثلاثة أشهر بالاتفاق ولو بلغت ثلاثين سنةً أو أكثر.»⁸⁹

وإذا تقرر هذا فنقول قد ابْتُلِيَ المسلمون وإلى الله سبحانه وتعالى المشتكى في هذا الزمان قليل الخير كثير العدوان بالمتغلبة واللصوص استولوا عليهم فطمعوا في أموالهم أشد الطمع وأكروههم⁹⁰ على الحلف بالطلاق على بذلها لهم فمنهم من وفى بعهده ولكن يبذل⁹¹ طريفه⁹² وتليده⁹³ فأصبح أحوج⁹⁴ الناس بعد أن كان أغناهم فأخذ يتكفّفهم⁹⁵ ومنهم من عجز عن وفائه فأرملت⁹⁶ النساء وضاعت الأولاد ووقعت فتنة في الأرض [٢٣١ظ] وفساد وانخرم⁹⁷ النظام وحدثت أمور عظام من ضروب المَخَازِي⁹⁸ وصنوف المعاصي فَمَسَّتْ الضرورة إلى الأخذ بقول من يقول ببطان بطلاق المكره فإنه وإن كان خلاف قول أئمتنا لكنه قول مجتهد فيه غير مهجور بدليل قول علمائنا بنفاذ قضاء القاضي ببطان بطلاق المكره كيف وهو قول أكثر⁹⁹ أهل العلم على ما في معالم التنزيل¹⁰⁰ ومذهب الأركان الثلاثة من أئمة المذاهب

85 نجم الدين طاهر بن محمد الحفصي أبو المعالي الحنفي المتوفى في حدود سنة ٦٢٠ وهو أستاذ مختار الزاهدي. ومن تصانيفه الفصول في علم الأصول. (هدية العارفين للبخاري، ٤٣٠/١).

86 المجتبى للزاهدي، ٣٠٢٠٢.

87 يعني ابن البرازي نفسه.

88 الفتاوى البرازية لابن البرازي، ٢٥٦/٤.

89 الشيباني، أبو عبد الله محمد بن الحسن، موطأ الإمام مالك، تحقيق تقي الدين الندوي، دمشق: دار القلم، ٢٠١١/١٤٣٢، ٥٨٦-٥٨٤/٢، برقم: ٦٠٩-٦١٠-٦١١؛ كتاب الآثار، تحقيق خالد عواد، الكويت: دار النوادر، ٢٠١١/١٤٣٢، ٤٣٧/٢، برقم: ٤٧٥؛ الشافعي، أبو عبد الله محمد بن إدريس، الأم (٢٢٤-٢٣٥)؛ إسحاق بن منصور بن بهرام، أبو يعقوب المروزي، مسائل الإمام أحمد وإسحاق بن راهويه، المملكة العربية السعودية: الجامعة الإسلامية بالمدينة المنورة، ٢٠٠٢، ١٧٠٢/٤؛ بداية المجتهد لابن رشد (١١٢/٢).

90 ر: فأكروههم.

91 س: بذل.

92 الطارف من المال المستحدث، وهو خلاف التالد والتلبد (ابن منظور، أبو الفضل جمال الدين محمد بن مكرم الأنصاري الرويفي، بيروت: دار صادر، ١٤١٤، لسان العرب، «طرف»).

93 في هامس ر و ك + : التالد والتلبد والتالد كل مال قديم وخلافه الطارف والطرّف كذا في المغرب.

94 ر - أحوج، صح هـ.

95 تكفّف الشيء طلبه بكفه (لسان العرب لابن منظور «كف») وفي الحديث: «لأنّ دَعَا أَغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَدْعَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ» أخرجه البخاري، (الجنائز ٣٦).

96 أرملت المرأة إذا مات عنها زوجها (لسان العرب لابن منظور «رمل»).

97 الانخرام: التشقق، وانخرم ثقبه أي انشق (لسان العرب لابن منظور «خرم»).

98 خزي بالكسر يَخْزِي خَزْيًا، أي ذل وهان (الصحاح للجوهري «خزا»).

99 ك - أكثر.

100 معالم التنزيل تفسير الحسين بن مسعود البغوي الشافعي، (السيوطي، جلال الدين عبد الرحمن بن أبي بكر، طبقات المفشرين، تحقيق علي محمد عمر، القاهرة: مكتبة وهبة، ١٩٦٦، ١٥٨/١).

المتبوعة¹⁰¹ وقد ساعدته¹⁰² السنة السنوية «لا طلاق ولا عتاق في إغلاق»¹⁰³ أخرجه الإمام أحمد وابن ماجه (٢٧٣/٨٧) والحاكم (١٠١٤/٤٠٥) وصححه عن عائشة أم المؤمنين رضي الله عنها.

قال القاضي البيضاوي¹⁰⁴ (١٢٨٦/٦٨٥) في شرح المصابيح¹⁰⁵

فُسِرَ الإغلاق بالإكراه إذ الغالب أن المكروه يغلق عليه الباب ويضيق عليه حتى يأتي المكروه به وعلى هذا يدل الحديث على أن طلاق المكروه وعتقه غير نافذ وإليه ذهب عمر وعلي وابن عمر رضي الله عنهم وبه قال شريح¹⁰⁶ (٧٨/٦٩٧) وعمر بن عبد العزيز (٧٢٠/١٠١) ومالك والشافعي وأحمد رحمهم الله وقال النخعي¹⁰⁷ (٧١٤/٩٦) والشعبي¹⁰⁸ (٧٢٢/١٠٣) وأبو حنيفة والثوري¹⁰⁹ (٧٧٨/٦٦١) رحمهم الله: يصح طلاقه دون إقراره لأنه وُجِدَ اللفظ المعتبر من أهله مصادفًا لمحلله ولكن لم يوجد الرضا بثبوت حكمه وهو غير معتبر كما في طلاق الهازل وعتقه وهو ضعيف لأن القصد إلى اللفظ معتبر بدليل عدم اعتبار طلاق من سبق لسانه وهنا القصد إلى اللفظ من نتيجة الإكراه فيكون كالمعدوم بالنسبة إلى [٢٣٢]و المكروه. انتهى.¹¹⁰

وممن فسر الإغلاق بالإكراه الإمام المطرزي¹¹¹ (١٢١٣/٦١٠) حيث قال في المغرب¹¹²

وفي الحديث «لا طلاق ولا عتاق في إغلاق» أي في إكراه لأن المكروه مغلق عليه أمره وعن ابن الأعرابي¹¹³ (٨٤٦/٢٣١) أغلقه على شيء أكرهه¹¹⁴ وصاحب القاموس¹¹⁵ حيث قال الإغلاق الإكراه.¹¹⁶

101 يعني المالكية والشافعية والحنابلة (بداية المجتهد لابن رشد ١٠٧١).

102 ر ك: ساعده.

103 أخرجه أحمد في مسنده (٣٧٨/٤٠). وابن ماجه في سننه (الطلاق ١٦). والحاكم في المستدرک علی الصحیحین (النکاح برقم: ٢٠٨٢) وقال: «هذا حديث صحيح على شرط مسلم، ولم يخرجاه».

104 عبد الله بن عمر الشيرازي القاضي ناصر الدين البيضاوي الشافعي المتوفى ٦٨٥/١٢٨٦، صاحب المصباح في أصول الدين ومختصر الكشاف في التفسير المسمى بأنوار التنزيل وأسرار التأويل وله شرح المصابيح في الحديث (طبقات المفسرين للسيوطي ٢٥٤/١).

105 كتاب في الحديث للقاضي البيضاوي وشهير بتحفة الأبرار، شرح فيه مصابيح السنة للبخاري (هدية العارفين للبغدادي ٤٦٣/١).

106 شريح بن الحارث، من أشهر القضاة الفقهاء في صدر الإسلام. أصله من اليمن. ولي قضاء الكوفة، في زمن عمر وعثمان وعلي ومعاوية، توفي سنة ٦٩٧/٧٨ (الأعلام للزركلي ١٦١٣/٣).

107 إبراهيم بن يزيد أبو عمران النخعي المتوفى سنة ٨١٥/٩٦، فقيه العراق من أهل الكوفة ومن أكابر التابعين صلاحًا وصدق رواية وحفظًا للحديث (الأعلام للزركلي ٨٠١/١).

108 عامر بن شراحيل أبو عمرو الشعبي الحميري راو من التابعين، يضرب المثل بحفظه، ولد ونشأ ومات في سنة ١٣٢١/٧٢١ فجأة بالكوفة. اتصل بعبد الملك بن مروان، فكان نديمه وسميره ورسوله إلى ملك الروم. وكان ضئيلًا نحيفًا. واستقضاه عمر بن عبد العزيز، وكان فقيهاً، شاعرًا، ونسبته إلى شعب وهو بطن من همدان (الأعلام للزركلي ٢٥١٣/٣).

109 الثوري أبو عبد الله سفيان بن سعيد الكوفي المتوفى سنة ١٧٨/٦٦. من تصانيفه رسالة إلى عباد بن عباد الاسوفاي وكتاب الجامع الصغير وكتاب الجامع الكبير وكتاب الفرائض (هدية العارفين للبغدادي ٣٨٧/١).

110 البيضاوي، تحفة الأبرار شرح مصابيح السنة، تحقيق لجنة بإشراف نور الدين الطالب، الكويت: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ٢٠١٢/١٤٢٣، (النكاح ١).

111 ناصر بن أبي المكارم عبد السيد أبو الفتح المطرزي، فقيه حنفي أديب وكان رأسًا في الاعتزال. توفي سنة ١٢١٣/٦١٠. ومن تصانيفه: المغرب والإيضاح في شرح المقامات (تاج التراجم لابن قطلوبغا ٢٦١/١؛ الأعلام للزركلي، ٣٤٨٧).

112 المغرب في ترتيب المغرب للمطرزي، كتاب في اللغة، تكلم فيه المؤلف عن الألفاظ الغريبة التي يستعملها الفقهاء في كتبهم (هدية العارفين للبغدادي ٤٨٨/٢).

113 محمد بن زياد المعروف بابن الأعرابي، أديب راوية ناسب توفي سنة ٨٤٦/٢٣١، ومن مؤلفاته: أسماء الخيل وفرسانها وتاريخ القبائل (الأعلام للزركلي ١٣١/٦).

114 المغرب للمطرزي ٣٤٣/١.

115 محمد بن يعقوب مجد الدين الشيرازي الفيروزي أديب، من أئمة اللغة والأدب، توفي سنة ١٤١٥/٨١٧، ومن تصانيفه: القاموس المحيط، ونزهة الأذهان في تاريخ أصبهان والدرر الغوالي في الأحاديث الغوالي (الأعلام للزركلي ١٤٦/٧).

116 المغرب للمطرزي، ٣٣٧/١.

نعم لو لحق قضاء القاضي ببطلانه لكان أخوط وأحكم لكنه في زماننا متعذر لعدم استجماع شرائط نفاذه على ما لا يخفى على داريتها والله سبحانه وتعالى أعلم وأحكم.

نجزت¹¹⁷ الرسالة على يد جامعها العبد الضعيف المحتاج إلى رحمة¹¹⁸ ربه اللطيف عالم محمد بن حمزة عفا عنهما الملك رب العزة، أواخر آخر جمادي سنة عشر ومائة وألف خُتِمت بالخير واليُمن والشرف بجاه أفضل المرسلين صَلَّى الله عليه وعلى آله وصحبه أجمعين وسلم تسليمًا إلى يوم البعث والدين والحمد لله رب العالمين.¹¹⁹

2.2. Risâlenin Tercümesi: Taklidin Hükümlerine ve Mükrehin Talâkına Dair Bir Risâle

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Allah'a hamd, onun seçtiği kullarına selâm olsun.

Bil ki; birden çok müctehidin bulunması durumunda mukallid bunlardan dilediğini taklit edebilir. Bu müctehidlerin biri diğerinden üstün olsa bile mukallid dilediğini taklit etmekte serbesttir. Ahmed b. Hanbel [ö. 241/855] ve İbn Süreyç'in [ö. 306/918], "Daha üstün olan müctehidi tespit etmek için araştırma yapması gerekir" dedikleri nakledilmiştir.

Bu konuda bizim delilimiz derece bakımından aşağı durumda olan sahâbilerin kendilerine fetvâ sorulduğunda cevap veriyor olmaları ve bu durumun hiçbir itiraza uğramadan defalarca vukû bulmasıdır. *Bedü'l-usûl*¹²⁰ ve başka kitaplarda tercih edilen görüş de budur.

Kemâlüddin İbnü'l-Hümâm, *el-Hidâye* üzerine yazdığı şerhte şu ifadeler yer verir:

Usûl âlimleri şu konularda fikir birliğine vardılar: 'Müftü, ancak icthad etme becerisine sahip olan kimseye denir. Kendisi icthad edemeyip diğer müctehidlerin sözlerini ezberleyen kimse müftü değildir. Böyle birine soru sorulduğunda yapması gereken Ebû Hanife gibi bir müctehidin sözünü nakletmektir.' Buradan anlaşıldığı üzere günümüzde fetvâ olduğu söylenen sözler hakikatte fetvâ olmayıp soran kişinin öğrenmesi için müftünün sözünü nakletmekten ibarettir. Bu kimse müctehidlerin görüşlerini delillerini bilmeden ezberleyen ancak icthad edemediği için aralarında tercihte bulunmaya gücü yetmeyen biri ise herhangi bir görüş hakkında kesin ifadelerle fetvâ veremez. Aksine fetvâ soran kimseye [*müsteftî*] bu görüşleri olduğu gibi aktarır o da kalbinin meylettiği görüşü tercih eder. Câmi¹²¹ eserlerde

117 نَجَزَ الشَّيْءَ انْقَضَى وَفَتَى (مختار الصحاح للرازي «نجز»).

118 ر: نعمة.

119 س + تمت الرسالة الشريفة اللطيفة.

120 *Bedü'n-nizâm el-câmi beyne kitâbeyi'l-Pezdevî ve'l-İhkâm* İbnü's-Sââtî diye bilinen Ahmed b. Ali'nin (ö. 694/1298) telif ettiği fıkıh usulü eseridir. Müellif, kitabında Ebü'l-Usr el-Pezdevî ve Âmidî'nin eserlerini özetleyerek bazı ilavelerde bulunmuştur (Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 101).

121 Müellifin nakilde bulunduğu İbnü'l-Hümâm "câmi" lafzıyla neyi kastettiğini açıkça belirtmemiştir. Hanefî mezhebinde bu ifadenin iki farklı anlamda kullanıldığı görülür: 1 – Hanefî fakihlerin Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu's-sağîr* adlı eseri üzerine yazdıkları şerhler – özellikle *el-Câmiu's-sağîr*'in ifadeleri şerhe derç edilip özel olarak gösterilmediyse – "câmi" tabiriyle ifade edilmektedir. Bu nedenle bazı eserlerde Pezdevî ve Kâdhân

de böyle zikredilmiştir. Bana göre bu kimsenin fetvâ soran kişiye tüm görüşleri aktarması gerekmez. Aksine bu görüşlerden yalnızca birini nakletmesi yeterlidir. Zira mukallid dilediği müctehidi taklit etmekte serbesttir. Ona bu görüşlerden herhangi birini nakleder ve mukallid de bunu taklit ederse maksat hâsıl olmuş demektir. Tabi ki bunu yaparken fetvâ soran kişiye “Senin sorunun cevabı işte budur” diyerek kesin konuşmaz. Onun yerine, “Ebû Hanîfe meselenin hükmünün bu şekilde olduğunu söyledi” demelidir. Elbette bu kimse soru soran kişiye tüm görüşleri aktarsa ve mukallid de kalbinin meylettiği görüşü tercih etse daha güzeldir. Mukallid böyle davranmadığı yani kalbinin meylettiği görüşü tercih etmediği takdirde yine bir sakıncası olmaz. Çünkü hükmün doğru veya yanlış olduğuna dair sıradan birinin kalbinde oluşan kanaat muteber değildir.

Bu nedenle bir kimsenin fetvâ sorduğu iki fakih yani müctehid ihtilaf ederlerse soruyu soran için evlâ olan kalbinin meylettiği görüşle amel etmesidir. Bana göre kalbinin meyletmediği görüşü alması da caizdir. Çünkü sıradan kimsenin kalbindeki meylin varlığı ve yokluğu birdir. Onun görevi bir müctehidi taklit etmektir. Müctehid ister doğruya ulaşsın ister hata etsin fetvâ soran görevini yerine getirmiştir. ‘İctihad ve delile istinâden bir mezhebin dışına çıkararak diğerinin görüşüyle amel eden kimse günahkâr olup ta’ziri hak ettiğine göre ictihad ve delile dayanmadan bunu yapan kimsenin durumu daha kötüdür.’ dediler. Burada ‘ictihad’ kelimesiyle ‘araştırma yapma’ ve ‘kalbin hakemliğine başvurma’ anlamları kast edilmiş olmalıdır. Zira avâm ictihad becerisine sahip değildir. Sonra bilinmeli ki gerçek manada bir mezhebin dışına çıkararak diğerine geçmek [*intikâl*] ancak daha önce taklide konu olup amel edilen özel bir mesele hakkında söz konusu olur. Mukallidin “Fetvâ verdiği tüm meselelerde Ebû Hanîfe’yi taklit ettim” ya da “... Ebû Hanîfe’ye uymayı iltizâm ettim” gibi tikel suretlerini bilmediği genel ifadeleri gerçek anlamda taklit değildir. Bu ancak taklidi şarta bağlamak yahut taklidi vaat etmektir. Bu sözlerin sahibi olaylar karşısında Ebû Hanîfe’yi taklit etmeyi iltizâm etmiş olur. Eğer (itiraz sahipleri) bir mezhebe tabi olmakla bu iltizâmı kastetmişlerse (bilinmeli ki;) sözle veya sadece niyet ederek belirli bir müctehide bağlanmayı iltizam eden kimsenin bu doğrultuda davranmasını gerektirici dinî bir delil yoktur. Aksine delil, mukallidin yalnızca ihtiyaç duyulduğu durumlarda müctehidin sözüne göre amel etmesini gerektirmektedir. Allah Teâlâ’nın şu buyruğu bu hususa işaret eder: “Eğer

gibi âlimlerin bir meseleyi *el-Câmiu’s-sağîr*’de zikrettiği belirtilir. Bu ifadeyle söz konusu müelliflerin *el-Câmiu’s-sağîr* üzerine yazdıkları şerhler kastedilmektedir (İbn Âbidîn, *Şerh*, s. 36). İbnü’l-Hümâm’ın “câmi” kelimesini bu manada kullanmış olma ihtimalini güçlendiren husus onun *Fethu’l-Kadîr* adlı eserinde “tefvizü’t-talâk” konusunu işlerken Ebu’l-Yüsr el-Pezdevî’nin *Câmi* adıyla anılan bir eserine atf yapmasıdır. Pezdevî’ye ait *el-Câmiu’s-sağîr* şerhi dışında “câmi” diye anılan bir eserin bilgisine ulaşamadık (İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, IV, 86). 2 – Hanefî fakihlerin kitaplarından nakledilen bazı meseleleri ihtiva eden eser müellifleri de “câmi” adıyla anılmaktadır. Bu isimlendirmenin nedeni câmilerin nakilde buldukları kaynaklara işaret etmek için eserlerine “cema’tu/topladım” ifadesiyle başlamalarıdır (Özen, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, s. 342). İbnü’l-Hümâm’ın “câmi” kelimesini bu anlamda kullanması da imkân dâhilindedir. Birinci maddede belirttiğimiz anlamı kastetme olasılığı daha güçlü olduğundan tercüme de ona göre yapılmıştır.

bilmiyorsanız zikir erbâbına sorun."¹²² Soru sorma ise ancak (ihtiyaç duyularak) olayın hükmünün talep edilmesi halinde gerçekleşir. Bu durumda soru soran kişi, sözün müctehide ait olduğundan eminse gereğince amel etmesi vacip olur.

Fukahâ genelde bu tür sözleri insanları ruhsatların ardına düşmekten alıkoymak için söylerler. Aksi takdirde avâmdan olan kimseler her bir meselede fetvâsını kolay bulduğu müctehidin görüşünü alırdı. Oysa ben ne aklen ne de naklen buna mâni bir delil görmedim. İnsanın, ictihad etmesi caiz olan bir müctehidin sözünden kendisine kolay gelen bir fetvâyı araştırmasının din tarafından kınandığını bilmiyorum. Hz. Peygamber de ümmetine kolay gelen şeylerden hoşlanırdı.

Âlimlerimizden başkalarının sözlerinde de muhakkik İbnü'l-Hümâm'ın sözlerine uygun ve onu pekiştiren ifadeler vardır. *Kunye*'de¹²³ şu ifadeler yer alır:

Müftünün, insanlar için en kolay uygulanan görüşü seçmesi gerekir. Özellikle de zayıf kimseler hakkında tavrı bu olmalıdır. Çünkü Hz. Peygamber, Hz. Ali [ö. 40/661] ve Muâz'ı [ö. 17/638] Yemen'e gönderirken, "Kolaylaştırın, zorlaştırmayın"¹²⁴ buyurmuştur. Örneğin [bize göre] köpek ve domuzun artığı necistir. İmam Mâlik [ö. 179/795] ve bazı fakihler buna muhaliftir. Müftünün bu meselede Mâlik'in kavline göre fetvâ vermesi caizdir.

Yine *Kunye*'de geçtiğine göre;

İmam Mâlik ve başkalarından toynaklı hayvanlara ait dışkıların temiz olduğu rivayet edilmiştir. Bu görüşe istinâden toynaklı hayvanların sakınılması zor olan dışkıları hakkında müsâmaha göstermek daha münasıptir. Sakınmanın mümkün olduğu durumlarda ise ihtiyata göre davranmak uygun olur. Rivayete göre, Cuma namazını kıldıran Ebû Yusuf'a [ö. 182/798] namaz dağıldıktan sonra, guslettiği su kuyusunda bir fare ölüsünün bulunduğu haber verilmiş. Ebû Yusuf, "Biz de Medineli kardeşlerimizin görüşüyle amel ederiz. Onlara göre su iki kulle¹²⁵ miktarına ulaştığında necis olmaz" demiştir.

Yine aynı eserde şöyle denilir:

122 16/en-Nahl: 43.

123 Hanefî mezhebinin furû fıkıhla ilgili görüşlerini içeren *Kunyetü'l-münye li tetmîmî'l-Ğunye* adlı eser genellikle Zâhidî diye anılan Muhtâr b. Mahmud'a (ö. 658/1260) aittir (Ebû'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Abdullah es-Sûdânî İbn Kutluboğa, *Tâciü't-terâcim* [nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf], Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992, I, 295.)

124 Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cu'fi el-Buhârî, *el-Câmiu'l-müsnedü's-sahîhu'l-muhtasar min umûri Rasûlillah sallallahu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih* (nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır). I-IX, Beyrut: Dâru tavkî'n-necât, 1422/2001, Meğâzi, 60.

125 Kulle, Arapların kullandığı bir tür büyük kaptır (Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münir*, s. 321).

Iraklı meşâyihimiz ¹²⁶ ve Ebü'l-Leys [ö. 393/983] ¹²⁷ henüz evlenilmemiş bir kadının talâkını onunla evlenme şartına bağlama (*ta'lik*) konusunda Şâfiî'nin talâkın vâki olmayacağı yönündeki görüşünü almakta beis yoktur demişlerdir.

Yine *Kunye*'de Mecdüleimme et-Tercümânî [ö. 645/1247] ¹²⁸ ve *Uyûn* ¹²⁹ adlı eserin rumuzu zikredilerek (talâkı şarta bağlama/ ta'lik hususunda) şu ifadelere yer verilir:

Bu konuda Şâfiî'nin görüşüne göre amel etmekte bir beis yoktur. Zira birçok sahâbî onunla aynı fikirdedir.

Muhtârâtü'n-nevâzil ¹³⁰ adlı eserde şöyle geçmektedir:

Boşanmayı evlenme şartına bağlayan kişi, bir kadınla evlendikten sonra Şâfiî mezhebine mensup bir müftüden durumuyla ilgili fetvâ sorsa, müftü de ictihad ehli olmayan bu kişiye kendi mezhebinde benimsenen, talâkın vaki olmayacağı görüşüne göre fetvâ verip bu kişi müftünün kavliyle amel ettikten sonra Ebü Hanîfe'nin mezhebinde bir fakih haline gelse evlendiği kadınla evliliğine devam edebilir.

Bezzâziye'de ¹³¹ de şu ifadeler yer alır:

Ashâbımızdan nakledildiğine göre bu (boşamayı evlenme şartına bağlayan) kimse- nin fetvâ sorduğu âdil bir fakih yeminin – henüz evlenilmemiş kadının talâkını onunla evlenme şartına bağlamayı kastediyor – geçersiz olduğuna fetvâ verse bu fakihin fetvâsıyla amel ederek kadını (nikâhında) tutabilir. Bundan daha müsamahalı ifadeler de aktarılmıştır. Şöyle ki; bu durumda olan birine bir müftü evliliği sürdürmesinin helâl olduğu yönünde fetvâ verip amel ettikten sonra başka bir müftü bu davranışın haram olduğunu söylemiş olsa ikinci müftünün fetvâsıyla başka bir kadın hakkında amel edebilir. Bu durumda iki ayrı olayda iki farklı fetvâyla amel etmiş olur.

Kunye'de şu ifadeler zikredilmektedir:

126 “Meşâyih” tabiri Ebu Hanîfe ile görüşmemiş olan Hanefî fakihler hakkında kullanılan bir terimdir (İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr*, IV, 495).

127 Hanefî fakih Ebü'l-Leys es-Semerkandî Nasr b. Muhammed'in telif ettiği eserler arasında *Kitâbü'n-nevâzil*, *Tenbihü'l-ğâfilîn*, *Uyûnü'l-mesâil* ve *Hizânetü'l-fikh* gibi kitaplar yer alır (Kureşi, *el-Cevâhiru'l-mudîyye*, I, 27).

128 Hanefî fakihlerinden olan Alâüddîn Abdürrahim b. Ömer et-Tercümânî'ye *Yetîmetü'd-dehr fi fetavâ ehli'l-asr* adlı bir eser nispet edilir (Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, I, 560).

129 Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin, Ebü Hanîfe ve öğrencilerine ait zâhirü'r-rivâye dışındaki görüşleri topladığı önemli bir eserdir (Bağdatlı, *Hedîyyetü'l-ârifîn*, II, 490; Yazıcı, “Semerkandî, Ebü'l-Leys”, *DİA*, XXXVI, 473).

130 *Muhtârâtü'n-nevâzil*, Hanefî fakih Ali b. Ebü Bekir el-Merğînânî'ye aittir (Ebü Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmud ed-Dimaşkî ez-Zirikli, *el-A'lâm*, *kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ minel-Arab ve'l-müstarebin ve'l-müştetrikîn*, I-VIII, Beyrut: 1423/2002, IV, 266).

131 *el-Fetâva'l-Bezzâziye* olarak da bilinen eserin asıl adı *el-Câmiu'l-vecîz*'dir. Hanefî fakih İbnü'l-Bezzâzî Hâfîzüddîn Muhammed el-Kerderî'ye (ö. 827/1414) aittir (Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Numâniye*, I, 21).

Borçlusunun borcun konusuyla aynı cins ve sıfattaki malını gören kişi bu malı onun rızası olmadan alabilir. Kendi hakkının değeri (kıymet) düşük olduğu takdirde borçlusunun değeri yüksek olan malını alamaz fakat kendisinin değeri yüksek olan hakkına karşın borçlusunun düşük değerdeki malını alabilir. Kendi hakkıyla aynı cinsten olmayan malları da alamaz. Şâfi'ye göre ise aynı kıymette olduğu takdirde farklı cinsten mallarını da alabilir.

Müctebâ'da¹³² bu konuyla ilgili şöyle denilir:

Şâfi'nin görüşünü uygulamak daha münasiptir. Her ne kadar bizim mezhebimizin görüşü bu yönde olmasa da fetvâ buna göre verilebilir. Çünkü insan zaruret hallerinde bu görüşe göre amel edecek olsa mazur görülür.

Yine *Müctebâ*'da şu ifadeler yer alır:

Meşâyih ve üstatlarımızdan bir kısmı bu meselede – âdet görebilecek yaşta olmasına rağmen âdet görmeyen kadının iddetini kastediyor – zaruret durumlarında İmam Mâlik'in kavliyle fetvâ verirlerdi. Özellikle de zâhid imam, şeriatın ve dinin yıldızı Hafsî [ö. 620/1223]¹³³ bu konuda Mâlik'in görüşüne göre fetvâ verirdi.

Bezzâziye'de de, "Allâme¹³⁴ 'Bu konuda fetvâ Mâlik'in kavline göredir' dedi" ifadesi yer almaktadır.

Bu konunun tafsilatı şu şekildedir; bir kadın bir defa ya da daha fazla âdet gördükten sonra boşanmış ve temizlik döneminde geçen süre de uzun sürmüş olursa imamlarımız ve Şâfi'nin kavli-i cedidine göre boşanma iddetini kurû'¹³⁵ ile bekler. Eğer kurû' ile beklemek mümkün değilse bu takdirde âdetten kesilme [*iyâs*] yaşına kadar bekleyip âdetten kesildiğinde üç ay iddet bekleyerek dilerse yeniden evlenebilir. Mâlik ve Ahmed'e göre ise bu durumdaki kadın dokuz ay bekler, eğer bu süreçte hâmile olduğu anlaşılırsa iddeti doğumla sona erer. Hamilelik durumu söz konusu değilse bu takdirde üç ay daha iddet bekleyip sonrasında dilerse evlenebilir.

Temizlik süresi, kadının boşanıp bir veya iki kez âdet görmesi sonrasında uzamış olsa yine aynı hükümler cari olur. Fakat bu kadın hiç kan görmemiş yahut asgari âdet süresinden

132 *el-Müctebâ*, Muhtâr b. Mahmud ez-Zâhidî (ö. 658/1260) tarafından Ahmed b. Ebû Bekir el-Kudûri'ye ait *el-Muhtasar* üzerine yapılan şerhin adıdır (Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 423).

133 Tam ismi Necmüddîn Tâhir b. Muhammed el-Hafsî olan bu fakih daha ziyade "Ebû'l-Me'âlî" lakabıyla bilinir. Zâhidî'nin hocaları arasında yer alan el-Hafsî'ye *el-Fusûl fi ilmi'l-usûl* adlı bir eser nispet edilir (Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 430).

134 "Allâme" ifadesiyle alıntı yapılan eserin müellifi Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kerderî (İbnü'l-Bezzâzi) kastedilmektedir.

135 "Kur" kelimesi lügatte kadınların hem adet hem de temizlik dönemini ifade etmek için kullanılır. Kur'an'da Bakara sûresi 228. ayette yer alan bu kelimeyle Hanefî hukukçulara göre hayız, Şâfiilere göre ise temizlik dönemi kast edilmiştir (Mutarrızî, *el-Muğrib*, s. 405; Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr*, s. 313).

daha az görmüş ise otuz yaşında veya daha ileri bir yaşta olsa bile iddetinin üç ay olduğu hususunda ittifak edilmiştir.

Bu zikredilen hususlar netleştiğine göre deriz ki; şu hayrı az, zorbası, hırsız bol zamanımızda Müslümanlar çeşitli imtihanlardan geçmektedir. Onların başlarına çökmüş, mallarına göz dikmiş bu eşkiyalar sahip oldukları malları ellerinden almak için onları talâk üzerine yemin etmeye zorlamaktalar. Bazı Müslümanlar nikâhlarını korumak adına ellerinde eski yeni ne varsa hepsini bu kimselere kaptırdı. Sonra da insanların en zenginiyken birden en muhtacı haline gelip onlara el açar oldu. Kimileri ise ettiği yeminin gereğini yerine getiremedi ve kadınlar dul kalıp çocuklar zâyi oldu. Böylece yeryüzünde fesat vukû bulup düzen bozuldu, nice rezil işler ve günahlar türedi. Bu nedenle ikrah altında gerçekleşen talâkın geçersiz olduğuna hükmeden fakihlerin görüşleriyle amel etme zarureti doğdu. Çünkü bu görüş her ne kadar imamlarımızın kavline muhalif olsa da neticede ichtihadla elde edilmiş olup tamamen terkedilen bir görüş değildir. Bu tutumun külliyen terk edilmediğinin delili, ulemâmız nazarında hâkimin mükrehin talâkının batıl olduğuna dair verdiği hükmün geçerli olmasıdır.¹³⁶

Bu görüşü nasıl görmezden geliriz? Oysa bu, *Me'âlimü't-tenzîl*'de¹³⁷ geçtiği üzere ilim ehlinin çoğunluğunun görüşüdür. Ayrıca kendisine uyulan üç mezhebin imamları da bu kanaattedir. Sünnet-i seniyye de bu hükmü desteklemektedir. İmam Ahmed, İbn Mâce [ö. 273/887] ve Hâkim'in [ö. 405/1014] aktardığı bir rivayette, "Baskı [*iğlâk*] altında gerçekleşen talâk ve azat geçersizdir"¹³⁸ buyrulur. Hâkim bu hadisi Hz. Âişe'den rivayet edip sahih olduğunu belirtmiştir.

Kadı Beyzâvî [ö. 685/1286]¹³⁹ *Şerhu'l-Mesâbih*'te şu ifadeleri zikreder:

Hadiste yer alan 'iğlâk' kelimesinin 'ikrah' anlamına geldiği söylenmiştir. Çünkü ikrah altındaki kişi zorlandığı fiili yerine getirene dek kapılar ardında tutulup [*yuğ-laku aleyhi'l-bâb*] baskıya maruz bırakılır. Buradan çıkan sonuca göre hadis mükrehin yaptığı talâk ve köle azadının geçersiz olduğunu ifade etmek üzere söylenmiştir. Hz. Ömer [ö. 624/644], Hz. Ali, İbn Ömer [ö. 73/692], Şüreyh [ö. 80/699], Ömer b. Abdülaziz [ö. 101/720], Mâlik, Şâfiî ve Ahmed de bu görüşü benimsemişlerdir.

136 Hanefilerde ikrah altında gerçekleşen boşama geçerlidir. Fakat hâkimin bu talâkın batıl olduğuna hükmetmesi durumunda geçersiz kabul edilir (İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, VII, 302).

137 *Me'âlimü't-tenzîl*, Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî'ye (ö. 516/1122) ait Kur'an tefsiridir (Ebû'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahman b. Ebû Bekir eş-Şâfiî es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirin* [nşr. Ali Muhammed Ömer], Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976, I, 158).

138 İbn Mâce, Talâk, 16.

139 Kâdı Beyzâvî Nâsirüddin Abdullah b. Ömer eş-Şirâzî, Şâfiî fukahâsından olup tefsire dair yazdığı *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil* adlı eseri ve (Begavî'nin telif ettiği) *Mesâbihü's-sünne* üzerine yazdığı şerh (*Tuhfetü'l-ibrâr*) bilinen eserlerindedir (Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirin*, I, 254).

Nehaî [ö. 96/815],¹⁴⁰ Şa'bi [ö. 104/722],¹⁴¹ Ebû Hanîfe ve Sevrî [ö. 161/778]¹⁴² ise ikrah altındaki kişinin ikrarlarının geçersiz fakat talâkının sahih olduğunu söylemişlerdir. Zira talâk sözcüğü, ehliyet sahibi bir kimseden muteber ve konusuna uygun bir şekilde sâdir olmuştur. Şu kadar var ki bu sözün sahibinin hükmün sübûtuna rızası yoktur. Rızanın yokluğu ise şaka yapmak kastıyla hanımını boşayan veya bu niyetle köle azat eden kimsenin durumunda olduğu gibi dikkate alınmaz.

Bu zayıf bir görüştür. Çünkü dil sürçmesiyle talâk lafzını söyleyen kimsenin bu fiilin talâk kabul edilmiyor olmasından da anlaşıldığı üzere, talâkın gerçekleşmesi için lafzın özellikle kastedilmesi gereklidir. İkraha altında gerçekleşen talâkta lafız her ne kadar kasıtlı söylenmiş olsa da bu kasıt ikrahın etkisinde ortaya çıktığı için yok hükmündedir.

Hadiste geçen “iğlâk” kelimesini “ikrah” olarak açıklayan bir diğer kişi de İmam Mutarrizî'dir.¹⁴³ *Muğrib*'de şöyle demektedir:

Hadiste “Baskı [iğlâk] altında gerçekleşen talâk ve azat geçersizdir” buyurulmaktadır. İğlâk, ikrah anlamına gelir. Çünkü ikrah altındaki kimsenin işinin önü kapatılmıştır [*muğlakun aleyhi emruhû*]. İbnü'l-Arâbi'nin [ö. 231/846]¹⁴⁴ “Onu bir şeye zorladı” [*eğlakahû ala şey*] sözünün “Ona ikrahta bulundu” anlamına geldiğini söylediği nakledilir. “İğlâk ikrahtır” diyen *el-Kâmûs* sahibi¹⁴⁵ de bu kelimenin “ikrah” manasına geldiğini söyler.

Elbette ki ikrah altında hanımını boşayan kimsenin bu fiilin geçersiz olduğuna dair bir de hâkim kararı eklenecek olursa ihtiyata daha uygun ve sağlam olur. Fakat ehline malum olduğu üzere geçerlilik şartları oluşmadığından bu durum zamanımızda zor vukû bulur.

Allah Teâlâ en iyi ve en doğru şekilde bilendir.

Risâle, lütfu bol olan Rabbinin rahmetine muhtaç, zayıf kul, âlim Muhammed b. Hamza'nın eliyle 1110 Cemâziyelâhîr'de hitâma erdi. Allah ona ve babasına rahmet etsin. Peygamberlerin en üstününün şerefine; hayır, bereket ve izzetle son buldu. Allah Hz. Peygamber'e, âline ve ashabına hesap gününe dek salât ve selam eylesin. Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun.

140 Ebû İmrân İbrahim b. Yezid en-Nehaî tâbiünun büyüklerinden ve Irak fukahâsındandır (Zirikli, *el-A'lâm*, I, 80).

141 Ebû Amr Âmir b. Şerâhil eş-Şa'bi el-Küfi, hem tâbiünun fakihlerindedir hem de hadis râvisidir (Zirikli, *el-A'lâm*, III, 251).

142 Kûfede yaşayan Ebû Abdullah Süfyân b. Said es-Sevrî'nin adına nispet edilen fikhî bir mezhep bulunmaktadır. Telif ettiği eserler arasında *el-Câmiu's-sağîr*, *el-Câmiu'l-kebir* ve *Kitâbü'l-Ferâiz* zikredilir (Bağdath, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 387).

143 Nâsır b. Ebû'l-Mekârim Ebû'l-Feth el-Mutarrizî, Harezmi Hanefî fakihî ve dilcidir. Mu'tezile'nin reisi olduğu nakledilmiştir. *el-Muğrib fi tertibi'l-Mu'rib* ve *el-İdâh fi şerhi'l-Mukaddimât* telif ettiği eserler arasında zikredilir (İbn Kutluboğa, *Tâci'ül-terâcîm*, I, 26; Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 348).

144 Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd daha ziyade İbnü'l-Arâbi ismiyle bilinir. Kendisine *Esmâü'l-hayl* ve *fürsânihâ* ve *Târihi'l-kabâil* gibi eserler nispet edilmiştir (Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 131).

145 Bu ifadeyle *el-Kâmûsü'l-muhît* sahibi ünlü dilci Muhammed b. Ya'kûb el-Feyyûmî (ö. 817/1415) kastedilmiştir.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned* (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir). I-VIII, Kahire: Dâru'l-hadis, 1416/1915.
- Akdağ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle XVII. yy. Türkiye Tarihi." *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1996, IV, sy. 6-7, s. 201-47.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. I-II, Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, 1370/1951.
- *Îzâhu'l-meknûn*. I-IV, Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, ts.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 73. ve 75. Mühimme defterleri.
- el-Beyzâvî, Nâsirüddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer. *Tuhfetü'l-ibrâr şerhu Mesâbihi's-sünne* (nşr. Nureddin Tâlib – v.dğr.). I-III, Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1434/2012.
- el-Bezzâzî, Hâfızüddin Muhammed b. Muhammed el-Kerderî el-Hârizmî. *el-Câmiu'l-vecîz (el-Fetâva'l-Bezzâziyye)*. I-VI, *Fetâva-yı Hindiyeye'nin* IV-VI cüzlerinin kenarında, Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul: Bilmen Yayınları. 1971.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Cu'fî. *el-Müsnedü's-sahihü'l-muhtasar min umûri Rasûlillah sallallahu aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih* (nşr. Muhammed Zühreyy b. Nâsır). I-IX, Beyrut: Dâru tavki'n-necât, 1422/2001.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri* (haz. A. Fikri Yavuz – İsmail Özen). I-III, İstanbul: Meral Yayınları, ts.
- Cebeci, İsmail. *Cerîde-i İlmiyye Fetvaları*. Klasik Yayınları, 2009.
- el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh (Tâcü'l-lüğa)* (nşr. Muhammed Zekeriya Yusuf). I-VI, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1410/1990.
- Cici, Recep. *Bir Osmanlı Fakihî Âlim Muhammed b. Hamza'nın Fıkıh Risâleleri*. Bursa: Emin Yayınları, ts.
- Demirci, Seyda. *Hacı Emirzâde Muhammed b. Hamza el-Aydîni'nin Hayatı, Eserleri ve Günlük Hayata Dair Bazı Risâlelerinin Tanıtımı* (yüksek lisans tezi, 2014). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- el-Feyyûmî, Ebû'l-Abbâs Hatîbüddehşe Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî. *el-Misbâhu'l-münir fi ğaribiş-Şerhi'l-kebir*. Kahire: Dâru'l-hadis, 1429/2008.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed Emîn b. Mahmud el-Hüseynî el-Buhârî el-Mekki. *Teysîru't-Tahrîr* (nşr. Mustafa el-Bâbî el-Halebî). I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1351/1932.
- Hüseyniklioğlu, Ayşegül. *Mühimme Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nde Eşkıyalık Olayları (1594-1607)* (yüksek lisans tezi, 2001), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer ed-Dımaşkı. *Şerhu Manzûmeti ukûdi resmî'l-müftî* (nşr. Müsellem Taybe). Dimeşk: Mektebetü dâri's-siddîk, 1433/2012.
- *Reddü'l-muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*. I-VI, Beyrut: Dâru'l-fikr, 1412/1992.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî el-Gırnâtî. *el-Kavânîni'l-fikhiyye*. yy. ts.
- İbn Emîr Hâc, Ebû Abdullah Şemsüddin Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. I-III, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983/1403.
- İbn Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddin Kâsım b. Abdullah es-Südûnî. *Tâcü't-terâcim* (nşr. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf). Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1412/1992.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. *el-Muğni*. I-X, Kahire: Mektebetü'l-Kâhire, 1388/1968.

- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvîni, es-Sünen (nşr. Şuayb el-Arnaût – Âdil Mürşid), I-V, Beyrut: er-Risâletü'l-âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. I-XV, Beyrut: Darü sâdır, 1414/1994.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. I-IV, Kahire: Dâru'l-hadis, 2004.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-Kadîr şerhü'l-Hidâye*. I-X, Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- İbnü'l-Lahhâm, Ebû'l-Hasan Alâüddîn Ali b. Muhammed ed-Dımaşkî. *el-Muhtasar fi usûli'l-fıkıh* (nşr. Muhammed Mazhar Bekâ). Mekke: Camiatü'l-melik Abdülazîz, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm el-Harrânî. *el-Fetâva'l-kübrâ*. I-VI, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408/1987.
- İshak b. Mansûr el-Kevsec, Ebû Ya'kûb el-Mervezî. *Mesâilü'l-İmâm Ahmed ve İshâk b. Râhûye*. I-IX, Medine, el-Câmiatü'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- el-Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*. I-VII, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1406/1986.
- Kaya, Eyüp Said. "Taklid", *DİA*, XXXIX, 461-465.
- el-Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Mısırî. *el-Cevâhiru'l-mudîyye fi tabakâti'l-Hanefiyye* (nşr. Mîr Muhammed Karaçi). I-II, ts.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî. *el-Müdevvene*. I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1414/1994.
- el-Merginânî, Ebû'l-Hasan Burhânüddîn Ali b. Ebî Bekir el-Fergânî. *Muhtârâtü'n-nevâzil* (nşr. Ahmet Güneş). İstanbul: İrşad Kitabevi, 1435/2014.
- *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-mübtedî* (nşr. Talâl Yusuf). I-IV, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali. *Mirkâtü'l-vusûl ilâ ilmi'l-usûl* (nşr. İlyas Kaplan), Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1433/2012.
- Muhammed b. Abdülazîm el-Hanefî el-Mekkî. *el-Kavlü's-sedîd fi bâdi mesâilü'l-ictihad ve't-taklid* (trc. Hayrettin Karaman). *İctihad, Taklid ve Telfik Üzerine Dört Risale*, İstanbul: İz Yayıncılık, s. 73-109.
- Muhammed İbrahim Ahmed Ali – Ali b. Muhammed el-Hindî el-Hanbelî. *el-Mezheb inde'l-Hanefiyye ve's-Şâfiyye ve'l-Mâlikiyye ve'l-Hanâbile*. Kuveyt: Vizâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye, 1433/836.
- el-Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdüsseyyid b. Ali el-Hârizmî. *el-Muğrib fi tertîbi'l-Mu'rib*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1432/2011.
- Müftizâde, Muhammed b. Hamza el-Güzelhisârî. *Ezhârû't-tenzil fi esrâri't-te'vil*. Hacı Mahmud Efendi Ktp. nr. 140.
- "et-Taklid ve talâku'l-mükreh" (nşr. Abdüsselam Arı), *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2016, sy. 27, s. 713-741.
- *er-Risâletü't-taklidiye*. Antalya Akseki nr. 150/18, (41a-43b)
- *Risâle fi teaddüdi'l-müctehid*. Süleymaniye nr. 1038/20, (25b-27b).
- *Risâle fi'l-ictihâd ve't-taklid*. Râşit Efendi nr. 1178/13, (31b-33b).
- *Risâle fi't-taklidi bi'l-müctehid*. Esad Efendi, nr. 3699/43, (117a-119b).
- *Risâle fi't-taklidi bi'l-müctehid*. Çelebi Abdullah nr. 388/14, (229a-232a).
- *Talâk Risâlesi*. Âtîf Efendi, nr. 2840/37, (73a-75b).

- Müslim b. el-Haccâc, Ebü'l-Hüseyn el-Kuşeyrî. *el-Müsnedü's-sahihu'l-muhtasar bi-nakli'l-adli ani'l-adli ilâ Rasulillahi sallallahu aleyhi ve sellem* (nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî). I-V, Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, ts.
- en-Nablusî, Abdülğani b. İsmail. *Hülâsatü't-tahkîk fî beyâni hükmi't-taklîdi ve't-telfik*. İstanbul: Işık Matbaası, ts.
- Özen, Şükrü. "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, III, sy. 5, s. 249-378.
- es-Semâni, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî. *Kavâtiu'l-edille fî usûli'l-fikh* (nşr. Muhammed Hasan İsmail). I-II, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1999.
- es-Sübki, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfi. *Ref'u'l-hâcib an Muhtasari İbni'l-Hâcib* (nşr. Ali Muhammed Muavvaz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd). I-IV, Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1419/1999.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir eş-Şâfiî. *Tabakâtü'l-müfessirin* (nşr. Ali Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976.
- eş-Şâfiî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. I-VIII, Beyrut: Dâru'l-ma'rifet, 1411/1990.
- eş-Şeybânî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan. *Muvattaü'l-İmâm Mâlik* (nşr. Takiyyüddîn en-Nedvî). I-III, Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1432/2011.
- *Kitâbü'l-Âsâr* (nşr. Hâlid el-Avvâd). I-II, Kuveyt: Dâru'n-nevâdir, 1432/2011.
- Şeyhîzâde (Dâmâd Efendi), Abdurrahman b Muhammed. *Mecmau'l-ehur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*. Beyrut: Dâru ihyâit-türâsi'l-Arabî, ts.
- eş-Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb el-Kâhirî. *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti elfâzi'l-Minhâc*. I-VI, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994.
- et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî el-Mısırî. *Şerhu meâni'l-âsâr* (nşr. Muhammed Zührî en-Neccâr – Muhammed Seyyid Câdülhak). I-IV, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1426/2006.
- et-Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa Ebü'l-Hayr. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâid-devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, ts.
- et-Teftâzânî Saduddîn Mes'ûd b. Ömer. *Şerhü't-Telviḥ ale't-Tavdih*. I-II, yy. ts.
- Yazıcı, İshak. "Semerkandî, Ebü'l-Leys", *DİA*, XXXVI, 473-5.
- ez-Zâhidî, Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmud b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmîni. *el-Müctebâ* (nşr. Mustafa Karaca, doktora tezi, 2010). I-III, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- *el-Kunyetü'l-münye li tetmîmi'l-ğunye*. yy. ts.
- ez-Zerkeşi, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir eş-Şâfiî. *el-Bahru'l-muhit fî usûli'l-fikh*. I-VIII, Kahire, 1414/1994.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1427/2006
- ez-Zirikli, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmud ed-Dımaşki. *el-A'lâm, kamûsü terâcim li-eşheri'ricâl ve'n-nisâ minel-Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikin*. I-VIII, Beyrut: Dâru'l-ilmî li'l-melâyîn, 1423/2002.